

Jánki András

Identitásváltás és/vagy identitásválság Ukrajnában

A 20. század történetének nevezett nagyszabású színjáték váratlan fordulatának tekinthetjük az ideológusai által öröknek vélt világbirodalom, a Szovjetunió összeomlását. A diktatúra béklyóinak lazulásával párhuzamosan erősödtek az egykori nagyhatalmat alkotó köztársaságok dezintegrációs törekvései, amelyek végeredményben ahhoz vezettek, hogy rövid időn belül tizenöt új, független állam jelent meg az eurázsiai térségben. Ezek egyike volt Ukrajna, amely a Szovjetunióból való kiválásakor már abban is erősen elütött az egykori testvérállamok – Észtország, Lettország, Litvánia stb. – egynémelyekétől, hogy lényegében véve a függetlenné válást megelőző nemzeti felszabadító harc nélkül jött létre. Ez viszont egyértelműen azt jelenti, hogy az ukránok életéből hiányzik a hőskor: az együttes erőfeszítések, a vállvetve megvívott harcok, a közösen meghozott áldozatok időszaka, amely általában a nemzetállamok történetének viszonylag hosszú időszakát foglalja magában. A függetlenség kikiáltása óta eltelt csaknem egy évtized ékesen bebizonyította, hogy az országban roppant nehezen zajlik a lelkesítő "teremtésmítosz" megalkotása. A "hőskor" hiánya egyet jelent a hősök és a mártírok hiányával, akiknek a megléte szükségszerűen kapcsolódik az új nemzetállamok kialakulásához.

A Szovjetunióból való kiválást követően egy ideig úgy tűnt, hogy azok az egykori, főleg humán beállítottságú disszidensek, akik évtizedeket töltöttek a GULAG-táborokban az ukrán nemzeti ügyért és megszenvedtek a függetlenségért, esetleg igazi nemzeti hőökké válhatnak. Ám rövid idő elteltével többségük úgy döntött, hogy vállalja az együttműködést a hatalmat magához ragadó, vagy pontosabban: megtartó kommunista establishmenttel, amelyet a Moszkvától való eltávolodásban nem a független ukrán nemzetállam megteremtésének eszméje, hanem a központi irányítástól való szabadulni akarás vágya vezérelt. Természetesen a hatalom birtokosainak az volt az érdeke, hogy megosszák az esetenként inkább agresszív, mint erős, országos viszonylatban számottevő befolyással nem rendelkező ukrán nemzeti demokratikus mozgalmakat, illetve semlegesítsék vagy a maguk oldalára állítsák ezeknek a vezetőit. Ez viszont azzal járt, hogy az utóbbiak a kapott privilégiumok birtokában a továbbiakban már nem formálhattak jogot a nemzeti hős címre, az emberek szemében is elveszítették a hitelüket.

Egy árnyaltabb kép megrajzolásához azt is tudnunk kell, hogy az ukrán nép közel- és régmúltjának deheroizálásában, nemzettudatának degenerálásában oroszánrészt vállalt az orosz, illetve a szovjet történetírás. Éppen ezért a kilencvenes évek elején az ukránok részéről érthető volt az a lázas igyekezet, amely az elmúlt évtizedek-évszázadok történéseinek újraértelmezésére, pártatlan újraértékelésére irányult, lévén, hogy az évtizedek, sőt évszázadok óta a birodalom fővárosában, illetve a Moszkva éber felügyelete alatt írott történelmi tárgyú művek az orosz érdekeknek megfelelően, a nagy testvér történelmi szerepét aránytalanul felnagyítva mutatták be a három – orosz, ukrán, belorusz – szláv nép múltját.

Amint már utaltunk rá, ennek a szemléletnek a gyökerei még a szovjet éránál korábbra nyúlnak vissza, tudniillik már 1917-et megelőzően folytak viták az orosz állam történelmi örökségéről. Az orosz és az ukrán történetírás a kezdetektől fogva saját történelme elidegeníthetetlen részének tekintette a Kijevi Ruszt. Az egymással szöges ellentétben álló koncepciókat orosz részről Pogogyin, az ukrán történészek közül pedig Hruszevszkij fogalmazta meg a legmarkánsabban. A témával kapcsolatos viták végére a második világháború utáni szovjet történetírás próbált meg pontot tenni oly módon, hogy megalkotta

az orosz nép fogalmát, amely magában foglalta az említett három szláv nép őseit. Ezzel tulajdonképpen megvetették az alapot a nemzetek összeolvadásának politikai koncepciójához, amelynek lényege a következő: az egykoron szerves egységet alkotó nép a mongol-tatár betörés következtében három részre szakadt, ám ezek később egy ország (Szovjetunió) határain belül önként újraegyesülnek, és nemzeti jellegüket elveszítve ismét eggyé válnak. Ezzel újabb impulzust adtak annak a denacionalizálási folyamatnak, amely még napjainkban is erősen érezteti hatását (ezt támasztják alá a három szovjet utódállamot – Oroszországot, Belorussziát, illetve Ukrajnát – magában foglaló szláv államközösség létrehozására irányuló törekvések is).

Az 1917, de főleg az 1945 utáni hivatalos ideológia, jóllehet látszatra igyekezett mindent megtenni a nemzeti hagyományok ápolásáért, a valóságban azonban arra törekedett, hogy megfossa kultúrájuktól, identitásuktól a nemzeteket és a nemzetiségeket, és egy, szovjet népnek nevezett, arctalan tömeggé gyúrja össze őket. Ehhez kitűnő eszköznek (és partnernek is) bizonyult a nemzettudat ébrentartására hivatott ukrán (de bátran állíthatjuk, nem csak az ukrán) értelmiség jelentős része, amely a szovjet egyetemeken és főiskolákon elszenvedett agyomosás után túlnyomó többségében már nem tudott eleget tenni feladatának. A múlt században, illetve a századunk elején élt és alkotott neves ukrán történészek – Antonovics, Hrusevszkij, Kosztomarov, Javornickij – művei mint a "burzsoá nacionalizmus" szellemében született munkák nem voltak számukra hozzáférhetőek, mivel azokat a "nagy testvér" ideológusai betiltották. Javarészt tehát ennek a több évtizedig tartó, erős, mesterségesen előidézett szellemi pangásnak tudható be az az űr, amely az ukránok nemzettudatában keletkezett.

A függetlenné válást követően Ukrajnában a nemzeti érzelmű értelmiség különös előszeretettel hivatkozik az ukrán kultúra európai gyökereire, az Európához való tartozásra, ami esetenként – hol finoman megfogalmazva, hol pedig teljesen leplezetlenül – az Oroszországtól való minél nagyobb eltávolodás óhaját, az évszázadokban mérhető közös történelem részleges tagadását is magában foglalja. A nagy északi szomszédra sokan közülük úgy tekintenek, hogy maradéktalanul neki tudható be az országnak a nyugati civilizációtól, az európai kultúrától való több évszázados, kisebb-nagyobb megszakításokkal állandó elszakíttósága, illetve elszigeteltsége. Az ország lakosságának meghatározó többsége is európai kultúrával rendelkező nemzetként tartja számon az ukránságot, ám a kulturális kötődés elemeiként legtöbbször főleg olyan középkori kapcsolatokra hivatkoznak, amikor még sem önálló ukrán államiságról, sem ukrán nemzetről nem beszélhetünk. Az ukránság önállóságának hiánya, területének feldaraboltsága miatt évszázadokon át csak közvetve, többnyire Bécsen vagy Moszkván keresztül érintkezhetett Európával.

Az Oroszországhoz képest civilizáltabb Európával való közös örökség hangsúlyozása több okból is elfogadható, ugyanakkor nem érthetünk egyet azokkal az állításokkal, melyek szerint a szovjet rezsím minden tekintetben csak negatívan befolyásolta az ukránság, illetve az ukrán államiság fejlődését. Az ukrán tudósok már a 19. században többé-kevésbé pontosan megrajzolták az ukránok által lakott területek határait, viszont e területet sohasem sikerült önmaguk erejéből egységes irányítás alatt megtartani, illetve egységes állammá szervezni. Történelemből tudjuk, hogy az önálló ukrán államiság megszületését évszázadokon keresztül hol a lengyelek, hol az osztrákok, hol pedig az oroszok akadályozták meg. Az ukrán etnikum számára az állam területének kialakulása szempontjából a legkedvezőbb fordulat mégis a legkegyetlenebbnek, legdiktatórikusabbnak tartott rezsím létrejötte és összeomlása hozta meg.

A kommunista múltat kárhóztatók közül sokan hajlamosak megfeledkezni arról, hogy Ukrajna jelentős területi gyarapodását és mostani hatalmas területét (603 700 négyzetkilométer) az egykori gyűlöletes rendszernek köszönheti. Az 1917–1920-as évek ukrán nacionalista mozgalmának gyengeségét ismerve még csak nem is feltételezhetjük, hogy az képes lett volna olyan hatékonyan megvonni, kiterjeszteni és megőrizni Ukrajna határait, mint a szovjet rezsim.

A két nagy civilizáció között húzódó határvonal mentén fekvő Ukrajna történelmi gyökereit tekintve részben valóban a nyugati civilizációhoz, a nyugati kultúrához, részben viszont Oroszországhoz kötődik (Galíciát 1772-ben, Lengyelország első felosztása után ragadta magához Ausztria. A jelenleg ugyancsak ukrán fennhatóság alá tartozó Bukovinát az osztrákok Törökországtól szerzik meg három évvel később). Ez a kettős kötődés mind a múltban, mind pedig a köztársaság függetlenné válását követő időszakban erősen rányomta bélyegét az ukrán lakosság nemzettudatára. Amíg a főleg a nyugat-ukrajnai régiókban élő ukrán etnikum a több évszázados álom már szinte nem is remélt valóra válásaként élte meg a saját államiság létrejöttét, addig a keleti régiók lakossága főleg a gazdasági helyzet pozitív változását várta a Szovjetunióból való kiválástól. Valójában az lett volna a logikus, ha a függetlenné válásnak ez az eltérő fogadtatása, másképpen való megélése komoly feszültségeket okozott volna a különböző – az egyszerűség kedvéért: keleti és nyugati – régiók között. A nagyobb konfliktusok, az országos méretű konfrontáció hiánya sokak szerint tulajdonképpen annak az ideológiai vákuumnak köszönhető, amely az elmúlt évtizedek során alakult ki a köztársaságban. Ha a nacionalisták és a kommunisták napjainkban is oly makacsul ragaszkodnának nézeteikhez, amint tették ezt néhány évtizeddel ezelőtt, akkor ma Ukrajna könnyen testvérgyilkos konfliktusok színtere lehetne. Ugyanakkor ezt a békés helyzetet felfoghatjuk a jelenlegi ukrán állam tragédiájaként is, mivel igazából sem a lakosság, sem a politikusok nem tudják pontosan megfogalmazni, mit is szándékoznak elérni, milyen állam- vagy társadalomtípust szeretnének felépíteni (az ukrainai helyzetet ékesszólóan jellemzi az az eset, amikor a későbbiekben államelnökké választott, akkor még kormányfő Leonyid Kucsma arra kérte a honatyákat: mondják meg neki, milyen társadalmat kell felépíteni, és ő majd felépíti). Mindez lényegében véve annak a következménye, hogy az egykori világbirodalom bukása teljesen váratlanul és felkészületlenül érte még azokat a nemzeti érzületű vezetőket is, akik az ukrán szuverenitás kinyilvánítása után megpróbálták az egységes nemzeteszmé zászlaja alatt felsorakoztatni és összefogni erőiket. Ugyanakkor rövid időn belül kiderült, hogy különböző okok (belső torzszalkodás, megosztottság, a politikai harc tapasztalatának hiánya vagy amint már fentebb utaltunk rá, a hatalom birtokosaival való kiegyezés stb.) miatt ezek az erők nemhogy a hatalmat nem tudják megszerezni, de még arra sem képesek, hogy annak közelébe kerüljenek (Vjacseszlav Csornovil, a nemzeti erőket képviselő népi mozgalom vezetője vajmi kevés eséllyel vette fel a harcot az első független ukrainai elnökválasztáson a kommunista párt egykori főideológusával, Leonyid Kravcsukkal szemben, akit viszont a következő elnökválasztáson induló, orosz nyelven agitáló Leonyid Kucsma még úgy is le tudott győzni, hogy a főleg Moszkvából folytatott választási kampánya során az oroszoknak mint második államnyelvnek a bevezetését is megígérte).

Ukrajnában történelmi okok miatt köztudottan még ma is a nemzetiség szempontjából homogénebb nyugati régiók (főleg Galícia, Volhínia) azok, ahol az ország többi részéhez képest gondosabban őrzik a nemzeti hagyományokat, és a helyi lakosság nemzettudata markánsabban nyilvánul meg, mint másutt. (Ezért tisztán ukrán nemzettudatról inkább csak regionális szinten beszélhetünk, amennyiben viszont az összlakosság vonatkozásában használjuk ezt a fogalmat, akkor már bizonyos fenntartásokkal kell kezelnünk.) Ezeket a vidékeket kevésbé volt agresszív a denacionalizáló politika, mint a lengyel, illetve az orosz

fennhatóság alá tartozó területeken. Ennek ismeretében a függetlenné válás után – mind belföldön, mind pedig külföldön – sokan arra számítottak, hogy az itt színre lépett vezetők és az irányításuk alatt álló szervezetek lesznek azok, akik, illetve amelyek élve a történelem nyújtotta következő (a pesszimistábbak szerint utolsó) lehetőséggel, konszolidálni tudják az Ukrajnának nevezett ország területén élő embereket és megnyerik őket a független állam felépítése ügyének.

Egy ilyen nagy kiterjedésű, a jelenlegi határok között első ízben létező, különböző országok fennhatósága és befolyása alatt évszázadokat megélt, nemzetiségi szempontból erősen heterogén állam esetében, ahol rendkívüli változatosság jellemzi a nemzeti, a kulturális, a politikai és egyéb hagyományokat, szinte elképzelhetetlenül bekövetkezik a regionalizálódás.

A függetlenné válást megelőző évtizedek során Moszkvából Ukrajnát csupán vidéknek, a birodalom egyik nagy tartományának tekintették, és mivel minden téren az egyre erősödő centralizációs törekvések érvényesültek, ezért ennek az időszaknak a vonatkozásában igazából csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk a köztársaságon belüli regionalizálódásról. Nagyon leegyszerűsítve a dolgot azt mondhatnánk, hogy voltak a Központ érdekeinek megfelelően, tehát felülről kialakított gazdasági régiók, és a hivatalosan el nem ismert, latensen létező, lényegében véve az egymás gyűlöletére épülő nyugati (nacionalista) és az előbbieket által ellenségnek tekintett egyéb országrészek. Természetesen a rezsim hivatalosan erről nem volt hajlandó tudomást venni, és úgy vélte, hogy a bölcs lenini nemzetiségi politika posztulátumainak alkalmazásával ezek a gondok idővel majd maguktól megszűnnek.

A totalitárius rendszer felbomlása után szinte elemi erővel törtek fel, sőt újabakkal is kiegészültek a korábbi problémák. Az utóbbiak közül igen fontos megemlítenünk a vallási felekezetek (görög katolikus pravoszláv egyház, az utóbbin belül pedig a kijevi, illetve a moszkvai pátriárka fennhatóságát elismerő ortodoxok) közötti szembenállást, amely időnként már a középkori vallásháborúkat idéző formákat öltött. Nem kevésbé fontos a különböző régióknak a nyelvhasználattal kapcsolatos elképzelések miatti ellentéte sem. Amíg korábban az orosz nyelv erőszakos bevezetését, az agresszív oroszosítást az ukránok szenvedték meg, addig most az ukrán nyelv államnyelvvé való előléptetése okán a lakosság több mint 20%-át kitevő oroszok, illetve a népesség több mint 50%-át alkotó, orosz nyelvet használó személyek panaszozzák fel az erőteljes ukránosítási törekvéseket. Roman Sporljuk politológus, a Harvard Egyetem professzora megjegyzi, hogy az ukránok nyelvhasználat tekintetében lehetnének toleránsabbak is azokkal az oroszokkal szemben, akik 1991-ben velük együtt megszavazták az ország függetlenné válását. Egyben arra is figyelmeztet, hogy az erőszakos ukránosítás akár az ország kettészakadásához is vezethet.

Gazdasági orientáltság tekintetében ugyancsak erősen megosztott a köztársaság. A keleti és a déli, erősen eloroszosodott régiók részben érzelmi kötődés miatt, részben pedig a régi gazdasági kötelékek okán inkább az Oroszországgal való együttműködést részesítik előnyben. Ugyanakkor az ország nyugati területei azon fáradoznak, hogy a nagy északi szomszédtól független gazdasági kapcsolatokat alakítsanak ki.

Az új központ, Kijev, különböző okok folytán nem igazán tudta és tudja ezeket a részben örökölt, részben pedig új keletű problémákat kezelni, és sokszor csak passzívan szemléli az eseményeket. A szuverén köztársaság egyes területei, vagy valamilyen (politikai, gazdasági stb.) alapon egységes régiót alkotó részei nagyobb önállóságra, szabadabb mozgástérre számítottak, ám nagyon rövid időn belül csatlakozniuk kellett. Jóllehet kezdetben még az

ukrajnai mérsékeltbb nacionalista mozgalmak is elfogadták az ország föderatív berendezkedésének elvét, ám idővel, amikor a régiók önállósodása kezdett konkrét formát öltetni (a Krím-félsziget autonómiája, a szabad gazdasági övezetek kialakításának igénye a határ menti területeken, egyebek között Kárpátalján, a magyarság autonómiatörekvései), akkor felsejlett bennünk az ország esetleges szétesésének rémképe, és a regionalizálódási törekvésekben mindenütt a szeparatizmust látták. A csupán csak az előző rendszer irányítási gyakorlatát ismerő kijevi vezetés egyfelől nem rendelkezett a régiók irányításának tapasztalatával, másfelől pedig ellenőrzése alatt akarta tartani az ország egész területét. Így aztán, jóllehet napjainkban már mintegy féltucatnyi intézet foglalkozik a regionális politika különböző aspektusaival (a kérdéssel kapcsolatban még törvénytervezet is született), egyelőre kevés az esély a gondok megfelelő kezelésére.

* * *

A fentebb leírtak alapján leszögezhetjük, hogy a függetlenség nyolc éve alatt az identitásváltás, a nemzettudat megerősödése helyett inkább identitászavar, identitásválság következett be Ukrajnában. Ebben a történelmi tényezők hatása mellett nem kevés szerepe van a hazafias erők soraiban tapasztalható szervezetlenségnek, a hatalmi elit sokszor bizonytalanokodó, átgondolatlan politikája miatt bekövetkezett súlyos gazdasági válságnak, a hatalmi ágak között évek óta dúló öncélú harcnak és annak, hogy a köztársaságban mind ez ideig nem akadt egy olyan vezető egyéniség, aki a lakosság többsége számára elfogadható, a társadalmat konszolidáló, a régiók közötti feszültségek feloldása felé mutató, a jelenlegi, inkább virtuálisnak, mint reálisnak nevezhető nemzettudatot erősítő államépítési koncepciót tudott volna felmutatni.

Felmerül a kérdés, hogy a nemzettudat fejlődése szempontjából ennyire mostoha körülmények között mit hozhat a távolabbi jövő. A kérdéssel foglalkozó kutatók többsége általában két olyan utat vázol fel, amelyek szoros összefüggésben állnak az ország gazdasági helyzetének alakulásával.

A pesszimistább koncepció abból indul ki, hogy a gazdasági helyzet tovább romlik, a lakosság egyre nagyobb hányada ábrándul ki az ukrán államiség eszméjéből, ami az amúgy is erősen elmosódott nemzettudat további gyengüléséhez, a nemzettudatukat elveszített személyek számának rohamos növekedéséhez és a mind nagyobb mértékű elnemzettelenedéshez vagy eloroszosodáshoz vezet. Az országban jelenleg uralkodó állapotok mellett egyelőre ez a forgatókönyv tűnik valószínűbbnek.

A második, optimistább elképzelés szerint rövid időn belül gazdasági fellendülés következik be, ami megnöveli a lakoságnak az ukrán államba vetett bizalmát, részben feloldja a régiók között feszülő ellentéteket, megindítja a társadalmi konszolidáció folyamatát. Az ország anyagi helyzetének javulásával párhuzamosan több pénzt tudnak fordítani a nemzeti kultúra fejlesztésére.